
UDK 929 Andrić I.
821.163.42(497.6)-94
Stručni članak
Primljen 9. XI. 2012.

MIRKO MARJANOVIĆ
Sarajevo
mirkomarjanovico@gmail.com

JANDRIĆ I ANDRIĆ

Autentični Ivo Andrić u iznimnoj knjizi Ljube Jandrića

Sažetak

Punih je sedam godina (1968. – 1975.) Ljubo Jandrić u svojoj knjizi Sa Ivom Andrićem portretirao velikoga pisca. Nije to prestao činiti ni osme 1975. godine svoga susretanja s njim, u čijih je dva i pol mjeseca preležanih bez svijesti u bolnici prenio i trinaest takvih Andrićevih dana iz prethodne 1974. godine. Od 17. listopada 1968. do 13. ožujka 1975. Jandrić je s Andrićem bio ono što je Johann Peter Eckermann bio s Johannom Wolfgangom Goetheom, Max Brod s Franzom Kafkom, Predrag Matvejević s Miroslavom Krležom, i njima sličnim. U tome je razdoblju Jandrić u ulozi strpljivoga slušatelja svoga mudrog sugovornika, koji bilježi sve što ga karakterizira i kao čovjeka i kao pisca, i kao intelektualca, diplomata, političara, zaljubljenika u Bosnu, njezine ljude i njezinu povijest. Jandrićeva knjiga tako postaje neka vrsta portreta Andrićeva unutarnjega života i portreta njegove umjetnosti, autentičan izvornik gotovo svih sadržaja njegova ljudskoga i stvaralačkoga lika. Od svoga sugovornika zapisivač uzima sve što mu on ponudi u šetnji, uz kavu, na raznim mjestima, i na stranicama svoje knjige sve to čuva kao poseban dar.

Ključne riječi: Jandrić, Andrić, susreti, zapisi

1. Kako je nastajala ova knjiga

Slično drugim poštovateljima Andrićeve pisane riječi, i Jandrić¹ je često razmišljao o mogućem susretu s njim. „Najposlije, godine 1963, kad je on ono trebalo da putuje u Višegrad, grad svoga djetinjstva i mladosti, da bi sa zemljacima podijelio radost laureata, ja sam se, u stvari, prvi put u svom životu sreo s Andrićem, na bliskom odstojanju, onako okom u oko, što bi se kazalo, ali i taj susret, poduprt slučajem, zbio se nakratko, i ja, pokoleban i slab, bijah sklon da povjerujem kako su putevi koji vode prema autoru *Na Drini ćuprije*, *Travničke hronike*, *Gospođice*, i tolikih drugih knjiga, za me zauvijek i potpuno zakrčeni.“² To se događa u vrijeme Jandrićeve premještanja na radno mjesto u Republički sekretarijat za obrazovanje, nauku i kulturu SRBiH, na resor kulture, u vrijeme kada Andrić u dvama navratima novčani iznos svoje Nobelove nagrade daruje upravo instituciji u kojoj Jandrić dobiva resor kulture, „sa jednom jedinom željom da se ta sredstva ‘korisno upotrijebe’ za razvoj i širenje mreže narodnih biblioteka u Bosni i Hercegovini“³.

Osnovan je Fond za tu namjenu, s kojim je Andrić „nastojao da održi što je moguće aktivniji odnos“, a zahvaljujući toj njegovoj brizi Jandrić putuje u Beograd, u stan darovatelja u ulici Proleterskih brigada broj 2, tada i bez pomisli da bi „mogao što god zabilježiti, kakvu Andrićevu misao, rečenicu, primjedbu, sadržaj anegdote, ili tako nešto“⁴. Malo-pomalo susreti se Jandrića s Andrićem množe, želja prvoga da ih zabilježi sve je izraženija, ali je ona jednako ispunjena i strahom. „Ovaj umjetnik nije bio jedan od onih koji se lako povjeravaju.“⁵ „A kad je on, uprkos svemu,

1 Ljubo Jandrić rođen je 11. listopada 1934. u Velikoj Žuljevici, Bosanski Novi. Umro je u Sarajevu 26. studenoga 1990. Završio je studij književnosti i hrvatsko-srpskoga/srpsko-hrvatskoga jezika na Filozofskome fakultetu u Sarajevu. Roman *Prah i pepeo* objavio je 1971. godine u izdanju Veselina Masleše u Sarajevu. Priredio je knjigu Andrićevih *Eseja i kritika* koju je objavila sarajevska Svjetlost 1976. godine. Roman *Jasenovac* objavio je 1980., drugo izdanje 1981. godine, oba u izdavačkome poduzeću Svjetlost iz Sarajeva. Objavio je i svoje poznate razgovore *Sa Ivom Andrićem*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1977., Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

2 LJUBO JANDRIĆ, *Sa Ivom Andrićem*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., str. 6.

3 *Isto*, str. 8.

4 *N. mj.*

5 *N. mj.*

postao darežljiviji s pozivima, ukazala mi se, najzad, dobra zvijezda“, zapisuje Jandrić.⁶ „Uzdržan u svemu, ponajviše u razgovorima o sebi, Andrić je s nešto manje otpora prihvatao dijalog o svom književnom djelu i to je, nema sumnje, bila jedina kapija koja je vodila do umjetnika. Pa smo potom stali da se bavimo i drugim piscima. On mi je polako, bez želje da pokazuje ili nameće svoj sud, predlagao da čitam djela Anri de Monterlana, Hari Martinsona, Ejvina Jonsona, Margerit Jursenarove, Rože Martena di Gara, Ilje Erenburga, Viljema Foknera, Franca Kafke, Agnasa Vilsona, Andreja Platonova i mnogih drugih. On je sva ta i druga djela, manje-više, čitao u originalu i njegovi zanimljivi sudovi o njima zaslužili su makar da budu udaljeni od zaborava.“⁷

U početku se Jandrić nije mogao pred Andrićem oslanjati na olovku i papir jer je pred piscem jednako strahovao od njege spoznaje da bilježi njegove misli. Oslanjao se na pamćenje, onda mu je ipak morao pokazati i svoju bilježnicu. Andrić je reagirao iznenađeno:

- Sada još i to?
- Ovo je za moju dušu! – požurih s opravdanjem.
- Pa šta vi zapravo smerate s tim?
- Rad bi da ponešto, s vašim dopuštenjem, unesem u svoju bilježnicu.
- Taman posla ... pa da to padne novinarima u šake.
- Ne, neće. Velim vam: to je samo za moju dušu.
- Nemojte me sada pod starost navoditi na stid i sramotu.
- Htio bih, vjerujte mi, da odagnam svaku vašu sumnju u tom pogledu. Moja je namjera da poneku pojedinost zapišem, da je ostavim u svojoj arhivi; pomen će biti valjan ostane li u granicama običnosti, i ako se budem trudio da nigdje ne idem ispod ili mimo vaše riječi.
- Čuvajte se vi da ne pođete iznad nje. Znaite, ja sam se uvek klonio kazi- vanja o sebi. Ni po koju cenu ne bih pristao da pišem neku vrstu ispovesti o sebi. To su subjektivne stvari i one uvek navedu čoveka na pogrešan put. Englezi imaju lepu misao o tome koja glasi: Ima više načina da se laže, jedan od njih su memoari.⁸

I od tada se Andrić i Jandrić susreću nekoliko puta godišnje, uvijek u nekome drugom gradu. Od svoga sugovornika zapisivač uzima sve što

6 *N. mj.*

7 *Isto*, str. 8. – 9.

8 *Isto*, str. 9. – 10.

mu on ponudi: zapisivač je diskretan i nenametljiv u svojoj radoznalosti, a sugovornik je, opet, u svakoj prigodi oprezan, nesklon da govori o sebi izravno. Uvijek to čini citirajući druge, u kojima je pronašao i svoje uzore, svoje učitelje i u životu i u umjetnosti, kojoj je odan svim svojim bićem. Uzajamno poštovanje iskazuju i jedan i drugi u svim situacijama propitivanja i iskaza.

I od tada nastaje oko tridesetak Jandrićevih bilježnica, rukopis od oko sedam stotina pretipkanih stranica. Iz konačne verzije Jandrić je isključio sve „intimne stvari“⁹, kazivanja o živim ljudima, sporednije događaje, podatke o suputnicima i sl. Za pisca koji je doživio „dva rata i tri carevine“ Jandrić je u svojoj knjizi našao mjesta i za nekoliko njegovih pisama: riječ je o njegovoj prepisci s Tugomirom Alaupovićem, dobivenoj od fra Rastislava Drljića iz *Dobroga pastira*, te o dijelu Andrićeve prepiske s Markom Markovićem i Isakom Samokovlijom iz arhiva Muzeja književnosti BiH u Sarajevu.

2. Jandrićevi susreti i razgovori s Andrićem od 1968. do 1975.

2.1. Susreti: Mjesta susreta i vrijeme

U 1968. godini Jandrić se susreo s Andrićem tri puta, i to u Beogradu (17., 18. i 19. listopada). U 1969. godini susreli su se samo jednom (12. travnja), opet u Beogradu. Sljedeće godine u ovome gradu susreti su bili 26. srpnja i 7. i 8. rujna, svi drugi u Sarajevu (8., 9., 10. i 11. rujna, 1., 2. i 3. listopada). Godine 1971. prvi je susret u Beogradu (13. listopada), drugi u Beogradu i Sarajevu (14. listopada), treći i četvrti u Sarajevu (15. i 16. listopada), potom u Beogradu (3. i 15. studenoga, 7. prosinca). U 1972. godini autor je ove knjige zabilježio petnaest susreta s Ivom Andrićem: u Beogradu (15. travnja i 11. listopada), u Sarajevu (20. i 25. rujna, 11., 12., 13., 14., 15., 18., 19., 23. listopada), Travnik (15. listopada), na putu za Višegrad (16. listopada), Višegrad (17. listopada), Višegrad – Rogatica – Sarajevo (18. listopada). Susreti Jandrića i Andrića u 1973. počinju u Sarajevu (7. i 19. veljače), nastavljaju se u Beogradu (20. veljače), vraćaju se

⁹ Isto, str. 11.

u Sarajevo 14. svibnja, događaju se potom i u Sokobanji 21. i 22. svibnja, onda u Beogradu 5. srpnja i 28. kolovoza, u Sarajevu (9. i 23. rujna), pa u Sarajevu i Mostaru (25., 26., 27., 28., 29. i 30. rujna), u Sarajevu i Beogradu (1., 23., 28., 29. listopada), a završavaju u Sarajevu 23. studenoga. Pretposljednje godine Andrićeva života (1974.) Jandrić nastavlja svoje susrete s velikim piscem: u Beogradu je s njim na samome početku te godine (10. siječnja), zatim na kraju siječnja (29.) i na početku veljače (4. i 7.), na kraju ožujka (29.), u travnju (4., 23.), u svibnju (16.), a u istome mjesecu 29. prima od njega i pismo, 6. lipnja s njim razgovara telefonom, a 7. lipnja putuje k njemu u Beograd, 11. lipnja Andrić je u Sarajevu, 12. lipnja u uglednoj je izdavačkoj kući Svjetlost u Sarajevu, sljedećeg je dana u Sarajevu s njim i toga dana odlaze u Mostar u kojemu borave i 14. lipnja, a 15. lipnja u Stonu su, 16. i 17. u Sarajevu, 18. u Sarajevu i Beogradu, 19. rujna u Beogradu, 7., 8., 29. i 30. listopada u Beogradu, 11. studenoga i 11., 17. i 22. prosinca također.

Godina 1975. u Jandrićevoj je knjizi bez susreta s Andrićem i njegovom živom riječi. Andrićeva borba za život u njoj započinje odlaskom nobelovca u bolnicu 17. prosinca 1974. i trajat će sve do 13. ožujka te godine.

2.2. Razgovori: Važnije teme i važniji iskazi

U Beogradu 17. listopada 1968. Andrić svomu sugovorniku Jandriću govori o Voltaireu, Henry de Montherlantu, o tome kako se ne plaši opasnosti, „već publiciteta“ („Ne volim da se o meni govori i piše“, kaže na stranici 20.). Razgovaraju i o glazbi, o tome da sve mora biti podređeno djelu, jer djelo „treba da ide ispred i iza nas“¹⁰, a onda o položaju i obvezama pisca ilustrirajući sve navedeno i mislima koje pripadaju Strindbergu, Balzacu, Tolstoj, Kranjčeviću, Mannu, Malcolm Lauriju, Arthuru Milleru, Seneki, Turgenjevu.¹¹ U Knez-Mihajlovoj ulici, u šetnji prema Kalemegdanu, sutradan, priča mu o svome odnosu prema likovnoj umjetnosti, posjetu 1928. godine Galeriji Prado u Madridu kada je

¹⁰ *Isto*, str. 21.

¹¹ *Usp. isto*, str. 23. – 25.

bila priređena velika izložba u povodu stote obljetnice Goyine smrti.¹² Na Jandrićevo pitanje što misli o svojim dosad napisanim djelima odgovara: „Ne verujem ni da je dovoljno ni dobro to što sam napisao. Stvorio sam ono i onoliko koliko se dalo i koliko sam mogao, da ne kažem: koliko mi je bilo suđeno.“¹³ Priča mu i o *Proklesoj avliji*, koju je u sebi nosio punih sedamnaest godina i čija je prva verzija imala 250 stranica, a konačna je drastično skraćena na devedesetak.¹⁴ Priča mu i o tome kako mu je tamnovanje u mariborskoj kaznionici pomoglo pri pisanju ove pripovijesti.¹⁵ Razgovaraju o Bosni, Andrićevu „duhovnom pribježištu“, pri čemu se Jandrić prisjeća i jedne misli Midhata Begića: „Bosna je njegova najbliža i najdraža svojta.“¹⁶ Slijede Andrićeva razmišljanja o piscu i pisanju, o radu na rukopisu o Omer-paši Latasu, o tome kako su mu mnogi prigovarali da nije „baš u najboljem savezu sa sadašnjošću“ i da zato piše o prošlosti. („Ja mislim da to nije tačno. Pitanje je kako ko shvata prošlost. Za mene su budućnost, sadašnjost i prošlost delovi jednog beskrajnog vremena u kome ono što mi zovemo prošlošću postaje začas sadašnjost ili budućnost – i obratno!“¹⁷ Onda opet o Bosni kao sredini s miješanim stanovništvom i sudbini bosanskih Muslimana i o tome kako su se u prošlosti mnogi trudili „da ih premame na svoju obalu“¹⁸. Andrić: „Kad bih, kojim slučajem, ponovo dolazio na svet, bio bih nesrećan ako se opet ne bih rodio u Bosni.“¹⁹ Tvrdi da su i Turci „na podlozi bosanske

12 „Eto vidite – nastavi Andrić – tu u Galeriji Prado rodila se želja da napišem esej o Goji.“ *Isto*, str. 28. Andrić je napisao dva eseja o Goyi: svoje dojmove o toj izložbi objavio je u *Srpskome književnom glasniku*, knjiga XXVI, broj 1, 1929., a *Razgovor s Gojom*, započet u Bordou, gdje je Goya proveo posljednje godine života, šest godina kasnije, također u *Srpskome književnom glasniku*, knjiga XLIV, broj 1.

13 LJ. JANDRIĆ, *n. dj.*, str. 29.

14 „Tako sam, iako teška srca, izbacio sve ljubavne scene između glavnog junaka i neke Francuskinje, rekavši sebi: ‘Ostavi se toga, nije to tvoj posao!’ Ili kako bi to Mušicki lepše kazao: ‘A ja, tako mi aljine i leba, ne smem se u to upuštati!’ Kasnije sam video da nisam rđavo postupio.“ *Isto*, str. 30-31.

15 Od srednjoškolskih i studentskih dana Andrić je pripadao naprednoj djelatnosti revolucionarne mladeži Mlada Bosna. Na početku Prvoga svjetskog rata, dok je ljetovao, u Splitu ga uhićuju austrougarske vlasti. Između 1914. i 1917. godine provodi u mariborskoj zatvoru i internaciji.

16 LJ. JANDRIĆ, *n. dj.*, str. 32.

17 *Isto*, str. 36.

18 *Isto*, str. 37.

19 *N. mj.*

zemlje, bosanskih ljudi i bosanskog podneblja trpeli znatne uticaje“²⁰ te da su postupali mudro „što su mnoge stvari preuzeli od domaćeg, hrišćanskog sveta“²¹. Zadržali su narodni jezik, način obradbe zemlje, gajenje stoke, mnoge običaje. Ističe vitalnost i dinamiku višenacionalnih sredina, takve razlike označuje bogatstvom. Kaže: „Naša je zla sreća što su se dva osvajača, Turska i Austrija, smenila u našim krajevima u svoje dekadentno doba: oba su bila na izdisaju. Turska je bila dotrajala, a Austrija je dotrajavala. Ona je uzimala iz Bosne sve što se moglo odneti. Napoleon je za Austriju govorio: ‘Ona kasni za stotinu godina i zaostaje za čitavu jednu armiju.’“²² Sutradan su u Andrićevo domu. Pisac je umoran, razgovor započinju o novome nobelovcu, Jasamari Kavaboti, onda i o televiziji kao novome mediju („To je, izgleda, kanal za sve naše gluposti“, veli²³).

U ovoj godini susreta Jandrić je zabilježio neke temeljne Andrićeve životne stavove kojima je bio fanatično odan i u svojoj umjetnosti.

Godine 1969., točnije 12. travnja, Jandrić bilježi samo jedan susret s Andrićem, i to u njegovu domu. Njegove su misli o književnosti, stilu, kritičarima i darovanju vlastitih knjiga drugima mudre i inspirativne. Spominju Slobodana Novaka i njegov te godine NIN-ovom nagradom ovjenčan roman *Mirisi, zlato i tamjan*, prilike u Čehoslovačkoj, Pabla Picassa i njegov 87. rođendan, smrt Jacquesa Polena, urednika Gallimarda, stogodišnjicu rođenja Alekse Šantića, memorijalni muzej Jovana Cvijića (otvoren 20. listopada 1968. u Beogradu), sarajevsku izložbu posvećenu Ivanu Frani Jukiću u Muzeju književnosti SRBiH (održana 16. listopada 1968.).

Na prolazu kroz Beograd 26. lipnja 1970. Jandrić svraća k Andriću prije njegova odlaska na liječenje na Bled, odakle mu 25. srpnja od njega u Sarajevo stiže pismo. Odgovara na njegovu obavijest da je dobio 27.-julsku nagradu BiH: ne će moći doći primiti ju zbog liječenja.²⁴ U

20 *Isto*, str. 38.

21 *N. mj.*

22 *Isto*, str. 41.

23 *Isto*, str. 45.

24 Novčani iznos i ove nagrade, kao i Nobelove i nagrade AVNOJ-a, Andrić je darovao Savjetu za kulturu SR BiH, odnosno Republičkomu fondu za unapređivanje bibliotekarstva.

sljedeća dva susreta u Beogradu, nakon Andrićeva povratka s Bleda, Jandrić ne bilježi ništa osobito. Oni su zapravo samo priprema za put u Sarajevo gdje će veliki pisac boraviti od 8. rujna do 3. listopada. U Sarajevu je 25. kolovoza u 2:40 sati bio potres jačine 6-7 stupnjeva; bilo je materijalne štete. Jandrić je predao izdavaču svoj roman *Prah i pepeo*. Na putu od Beograda do Sarajeva odmaraju se u Srebreniku i Tuzli, svraćaju u Vogošću da pogledaju Dom kulture oštećen u potresu. Andrić odsjeda, po običaju kad je u ovome gradu, u apartmanu Hotela „Evropa“, odmah kreće u šetnju Baščaršijom. Prije večere u svom je apartmanu s Goetheovom knjigom aforizama. Sutradan su u Skenderiji iz koje se vraćaju pješice uz Miljacku. Govori kako ga je iznenadila masivnost i skladnost ove građevine.²⁵ Jandrić svjedoči da je Andrić navečer dugo pisao svoju kratku besjedu za sutrašnje primanje 27.-julske nagrade. Donosi je u cjelini,²⁶ ima tri rečenice. Dana 11. rujna, nakon doručka u hotelskoj sobi, uz kavu mu priča kako je dospio u zatvor. Spominje Vladimira Čerinu (Split, 1891. – Šibenik, 1932.), književnika i jednoga od vođa jugoslavenske revolucionarne mladeži s kojim je surađivao u *Vihoru* i *Književnome jugu* i koji se poslije atentata sklonio u Veneciju. Umro je pomračena uma u šibenskoj bolnici.²⁷ K njemu je često, ljeti, odlazio u Split, njegovima, kod kojih se odmarao besplatno. Bio je tada u Sarajevu predsjednik Društva napredne srpskohrvatske omladine (naslijedio ga, poslije, na toj dužnosti Borivoje Jevtić), koje je tek kasnije nazvano „Mlada Bosna“. Čerina ga je prije hapšenja u Splitu, nažalost, napustio u Rijeci i otputovao za Rim.

Nakon devetnaest dana Andrić je ponovno u Sarajevu. Uručit će nagrade pobjednicima natječaja *Oslobođenja* za kratku priču. Jandrić ga podsjeća na davnu 1947. i njegov tekst objavljen u *Oslobođenju*, čiji je čest suradnik, kao i beogradske *Politike*, o omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo.²⁸ Razgovor nastavljaju o Naserovoj smrti (Gamal Abdel Naser

25 Skenderija je kao kulturno-sportski centar sagrađena 1970. Projektanti: Muhasilović, Janković i dr.

26 Usp. Lj. JANDRIĆ, *n. dj.*, str. 62.

27 Usp. *isto*, str. 63.

28 „Ne zaboravite da ja uz pomoć *Oslobođenja* održavam redovnu jezičku vezu sa Bosnom“, kaže Andrić. *Isto*, str. 66.

umro je 27. rujna 1970.), buđenju Arapa i njihovoj kulturi u svjetskoj kulturnoj riznici. Šeću potom Štrosmajerovom, Miskinovom i Titovom ulicom do zgrade Oslobođenja, pa natrag, do Muzeja grada Sarajeva gdje se otvara izložba o životu i djelu Isaka Samokovlije, o kojemu mu Andrić govori vrlo nadahnuo. Nakon popodnevnoga odmora zajedno su u knjižari Svjetlosti, a sutradan u klubu Oslobođenja na predaji nagrada za kratku priču kada govori o kratkoj priči kao književnome žanru. Dana 3. listopada, za doručkom u restoranu Hotela „Evropa“, Jandrić u svoju bilježnicu unosi Andrićevu želju o bratimljenju Travnika i Višegrada.²⁹

Godine 1971. u Jandrićevoj je bilježnici otvorena jedna vrlo osjetljiva tema.

U Andrićevu domu u Beogradu 13. listopada, tri dana nakon što je Andrić proslavio svoj sedamdeset deveti rođendan, Jandrić s velikim piscem razgovara o izložbi „Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas“, održanoj u Parizu od 2. ožujka do 23. svibnja, a u Sarajevu od 28. lipnja do 28. listopada te godine, ali i o Herceg-Novome i o nacionalističkim ispadima pojedinaca iz Matice hrvatske i napadima na Andrića.³⁰

Poslije večere prešli smo u njegovu radnu sobu. Pričao mi je zabrinuto o nacionalističkim ispadima pojedinih ljudi iz Matice hrvatske i o grubim napadima na njegovu ličnost.

– To je pljusak koji ne prestaje – kaže potišteno. – Voleo bih više nego ne znam šta na svetu da to živ nisam dočekao... To je okrutno i podgrijano groznim namerama kleroustaša! Šta bi oni hteli od mene? I čemu to vodi? Ja to nisam zaslužio! Ja sam za slogu i bratstvo bio celog svog veka. Ja sam bio za jugoslovenstvo još onda kad je Austro-Ugarsku trebalo oterati s našeg ognjišta... Mi sarajevski gimnazijalci bili smo protiv

29 Ova su se dva grada zbratimila u listopadu 1972., na 80. obljetnicu Andrićeva rođenja.

30 Na Glavnoj skupštini Matice hrvatske održanoj u Zagrebu 22. studenoga 1970. „Dr. Šime Đodan pomenuo je nekoliko delikatnih pitanja: jedno od njih bilo je u vezi sa pojedincima koji su se, kako je naveo, odrekli svoga naroda. Pominjući imena Ive Andrića i Jorja Tadića, Đodan je rekao, između ostalog, da se u Hrvatskoj u poslednjih sto godina, od nametnute austrougarske nagodbe, formirala klika oportunistički koji su se u Austro-Ugarskoj zvali nagodbenjaci, a u Jugoslaviji se formirali u orjunaše. Potučeni u redovima hrvatskoga naroda, oni su svršili kao malobrojni pojedinci koji su se definitivno odrekli svoga naroda.“ STEVO OSTOJIĆ, „U čemu su nespornazumi“, *Politika*, 23. novembra 1970.

hegemonizma bilo koje vere i bilo kojeg naroda. Naše društvo je nosilo ime naprednjačke srpskohrvatske mladeži, iako je – na drugoj strani – bilo i reakcionarnih tajnih organizacija koje su okupljale omladinu. Ne bih voleo da liči na hvalu kad kažem da sam bio predsjednik naprednjačke srpskohrvatske omladine u Sarajevu. Mi nismo bili unitaristi, kako bi to nekom moglo da izgleda; pre bi se moglo reći da smo bili panslavisti i internacionalisti, a svako ko zdravo rasuđuje zna da panslavizam nije isto što i unitarizam... Ja sam za jugoslovenstvo bio i 1941. godine kad je Komunistička partija Jugoslavije u sve, pa i u to, unela marksitičko shvatanje... Ja sam za jugoslovenstvo bio i 1948, a i danas sam – i pre ću da umrem takav nego da pod starost menjam uverenja!

Ti pojedinci, jer ovde se odista radi o šačici pojedinaca koji neće ili ne mogu da shvate našu stvarnost – nastavi Andrić, sada već nešto smirenijim glasom – uvek su se, pa i ovoga puta, oslanjali na neku spoljnu silu, obično na sumnjivog i reakcionarnog saveznika; nažalost, nikad na svoj narod čije su ime tako grlato izvikivali. U tome ja vidim njihovu osnovnu grešku.

Obziri su zahtevali da se uzdržim od bilo kakve polemike s tim ljudima. Podsetio bih ih samo na poznate reči pesnika Petra Preradovića: „Moja nacionalnost je humanost.“

Mene su i neki srpski šovinisti pokušavali da uzmu na zub... Šovinizam je svugde isti i svagda mu je jednaka namera: suprotstavljanje pravoj umjetnosti i istinskom zajedništvu. Ja ovo navodim pre svega zato da bih ukazao da svaki nacionalšovinizam, pa i ovaj o kojem sada govorimo, nastupa uvek sa zadnjim namerama, i da je jedan od ne manje važnih zadataka nas pisaca da mu se odupremo na svakom koraku i kad god ustreba. Smirivši se, stao je, lagano i u predasima, da govori o svom književnom putu, o umjetničkim principima kojih se tvrdoglavo držao cijeloga života.³¹

31 Jandrić se na ovome mjestu prisjeća Andrićeva pisma iz 1933. godine upućenoga dr. Mihovilu Kombolu koji ga je 2. studenoga 1933. obavijestio da zagrebačka „Minerva“ „kani prigodom stogodišnjice Ilirizma izdati jednu *Antologiju novije hrv. lirike*, čija je redakcija povjerena meni. (Ne znam je li Vam o tom već govorio M. Krleža koga sam molio da mi saopći Vašu adresu.“ Moleći ga da svojim lirskim pjesmama sudjeluje u ovoj antologiji, Kombol u drugome pismu Andriću, koje nosi datum 20. studeni 1933., po čemu se može zaključiti da predstavlja odgovor na Andrićevo pismo od 14. studenoga iste godine, поближе objašnjava ciljeve „Minerve“ i samu antologiju pa, između ostaloga, kaže: „Niko neće biti isključen zbog toga (podvukao M. Kombol – prim. Lj. J.) što je druge vjere ili iz druge pokrajine, već je čitav izbor osnovan po slučajnosti istorijskih okolnosti. Osim Vraza, svi su ‘Ilirci’, napr. bili Hrvati, pa ako u spomenutoj ‘Ilirskoj knjizi’ bude govora samo o Vrazu, Gaju, Mažuraniću, Preradoviću itd., to ne znači da je to zbog toga što su njihovi savremenici Banko, Njegoš itd. iz drugih pokrajina i druge vjere, već zbog toga što je Ilirizam po istorijskoj slučajnosti bio zagrebački pokret... Meni, da iskreno priznam, nije uopće ni došlo do svijesti da bi se

Zar u ovoj Andrićevoj reakciji nisu iskazane i bol i gorčina što uopće netko sumnja u njegovu nacionalnu pripadnost? Istina, on svoje jugoslavenstvo prenaglašava, ali svoju nacionalnu pripadnost uopće ne osporava. On govori o pojedincima i u hrvatskome i u srpskome narodu koji njegovu spremnost da *služi isključivo umjetnosti* doživljavaju kao izdaju naroda; za pojedince iz hrvatskoga naroda „koji neće da shvate našu stvarnost“ kaže da se ne oslanjaju na narod, „čije su ime tako grlato uzvikivali“. On dakle isključuje narod iz te halabuke, a halabuku pojedinaца doživljava uvrjedljivo i bolno. On u nacionalni okvir ne će, hoće da bude iznad njega ne poričući ga.

U Beogradu 15. studenoga 1971. Jandrić razgovara o raskidu sa zagrebačkim *Književnim jugom* 1919. i prepisci s Tugomirom Alaupovićem. Andrić kaže:

iko mogao buniti protiv ove antologije (tj. nisam se sjetio da je kod nas sve *politikum* – podvukao M. Kombol), pogotovu kad se zna da će u njoj pored Vraza, Preradovića, Šenoe, Iva Vojnovića biti zastupljeni od živih Tresić, Tin Ujević, Milan Marjanović (posljednji u knjizi eseja) i mnogi drugi naši pisci sasvim jugoslavenski orijentisani... Meni će biti vrlo žao ostanete li i dalje pri svojoj odluci, a nesretno je i to što će u našoj surovoj javnosti bilo tko potezati tu stvar kad vidi da jedino Vašeg imena nema (a sve će se to ponoviti kad dođe na red sveska pripovjedača). Bilo bi mi to žao i zbog Vas, jer znam da ste umjetnik, a ne borac ‘po nečistijem ulicama’ kako reče g. Jovan Dučić.“ Kombol inzistira u pismu da se ovaj nesporazum razjasni jer bi „mogla na meni ostati i jedna sumnja koju nisam zaslužio“.

Evo toga Andrićeve pisma u cijelosti, datiranoga u Beogradu 14. XI. 1933.:

„Poštovani gospodine,

Primio sam Vaše pismo sa pozivom da svojim lirskim radovima uzmem učešća u Antologiji koju izdaje zavod Minerva povodom stogodišnjice Ilirstva. Zahvaljujući Vam na pozivu moram da Vam kažem da mi, sa moga gledišta, ne izgleda razumljivo ni opravdano da se danas izdaje jedna antologija, ograničena na jedno pleme. Ponajmanje povodom stogodišnjice Ilirstva. Izdavač i Vi kao urednik imate, izvesno, za to sve razloge. Živeći na strani i po strani, ja te razloge ne znam, a i da ih znam ja bih ih mogao samo poštovati ali ne i deliti. Ne bih nikad mogao učestvovati u jednoj publikaciji iz koje bi principijelno bili isključeni drugi naši meni bliski pesnici samo zbog toga što su ili druge vere ili rođeni u drugoj pokrajini. To nije moje verovanje od juče nego od moje prve mladosti, a sad u zrelih godinama takva se osnovna vrednovanja ne menjaju. Iz Vašeg pisma vidim da Vam je poznato da sam bio jedan od osnivača i urednika Književnog juga koji je zastupao najšire gledište jedinstva obuhvatajući ne samo srpsko-hrvatsku nego i slovenačku književnost. To je bilo 1917. godine; godine 1933. ja ne mogu zastupati drukče gledište. To su razlozi, čisto književne i načelne prirode, zbog kojih žalim što mi nije moguće učestvovati u Vašoj Antologiji.

Morao sam da Vam, za Vaše lično obaveštenje, iznesem ceo ovaj istorijat. Ja ne sumnjam, dragi gospodine, da ćete razumeti moj stav i moju želju da ostanem pri njemu, i još Vam jednom zahvaljujem na ljubaznom pozivu i na interesovanju za moju liriku.“

- Meni je sada nemoguće da u sećanju prevalim vremenski razmak, pa da objašnjavam zbog čega sam pre više od pedeset godina napustio Zagreb i redakciju *Književnog juga*... Mi mladi bili smo nepomirljivi protivnici Austro-Ugarske, a za ujedinjenje južnih Slovena. Mi smo sa oduševljenjem dočekali kraj rata i stvaranje jugoslovenske zajednice. Ali, ubrzo nas je zahvatilo ohlađenje, jer to nije bila zajednica kakvu smo željeli i očekivali, i jer su mnogi naši ideali bili iznevereni... Kako je Književni jug, pored ostalog, imao i ulogu da pruža podršku u književnom i umetničkom, pa i širem vidu oko tog ujedinjenja, ta svrha je počela pomalo da bleđi... Drugo, što zbog zdravlja, što zbog sredine koja je za me bila nova i u mnogo čemu različita od one bosanske, ja u Zagrebu³² nisam mogao uhvatiti koren i ostati. Ja tu nisam imao nikoga svoga, bilo je trenutaka kad sam padao u očajanje i po svaku cenu želeo da odem... To što sam krenuo u Beograd, takođe treba razumeti, mahom iz dva razloga. Prvi je u tome što se Alaupović starao da mi pomogne da dobijem stalnije nameštenje,³³ a drugi verovatno u onoj skrivenoj zamci kojom vas privlači svaka prestonica.

Iz 1971. godine u Jandrićevoj bilježnici ostalo je zapisano i o ovome: Andrić ne voli razgovarati o svemu i svačemu sa „stokućama“ te o moći mitske predaje.³⁴ Nakon pomnoga razgledanja izložbe „Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas“ u Skenderiji u posjetu je oboljelomu Meši Selimoviću s kojim razgovara „o iskušenjima književnog stvaranja, krizi čitanja kod nas, odnosu prema knjizi i ulozi pisane riječi“. Na Trebeviću je snijeg (petak, 15. listopada), Andrić je u svojoj hotelskoj sobi, opet s Goetheom. Dana 3. studenoga Jandrić je s Andrićem u Beogradu, raspoložen je, vedar i veseo, priča mu o Flaubertu čiji realizam iznimno cijeni, a koji je počeo objavljivati kasno („i to je mudro uradio: zrelo voće se iznosi na trpezu“³⁵). Osam dana kasnije Jandrić u Sarajevu dobiva od

32 Andrić je u Zagrebu prvi put boravio 1912. godine kada se upisao na ondašnji Mudroslovni fakultet. Nakon toga prelazi nakratko u Beč, a semestar 1913./1914. upisuje na Jagelonskome univerzitetu u Krakovu. Poslije tamnice i internacije ponovno boravi u Zagrebu, a 1919. prelazi u Beograd i zapošljava se kao činovnik u Ministarstvu vjera.

33 „Ovih dana“ – piše Andrić Tugomiru Alaupoviću 8. srpnja 1919. – „likvidiram posao sa Književnim jugom i ostajem bez ikakva zanimanja. Razumjet ćete da mi je teška ova neizvjesnost, i da jedva čekam Vaš odgovor i naimenovanje. Život je ovdje nemoguć. Ja nemam žive duše, ja moram u Beograd, pa kako je da je.“ (RASTISLAV DRLJIĆ, „Pabirci o životu i radu Ive Andrića“, *Dobri pastir*, Sarajevo, I-IV /1962./, br. 11-12.)

34 Usp. Lj. JANDRIĆ, *n. dj.*, str. 76.

35 *Isto*, str. 79.

Andrića pismo: zahvaljuje mu na paketu knjiga o Bosni, među kojima je i njegov roman *Prah i pepeo*. Dana 7. prosinca u Beogradu je, Andrićevo je raspoloženje tmurno, jada se da mu je *rđavo*. Dok sjede na divanu, dugo šuti, odbija čašicu, pije kavu. Jandrić ga podsjeća na *Omer-pašu Latasa*, pita ga „nije li to možda dio trilogije kojim bi se – zajedno s *Travničkom hronikom* i *Na Drini ćuprijom* – zatvorio krug povijesti o Bosni?“³⁶ I jest i nije, odgovara Andrić. („Ja vam nisam čovek koji radi sa unapred utvrđenim planom. Ja sam često počinjao nasumce, pa šta ispadne...“³⁷) Opet o mediju televizije koja se „još u kolevci spajdašila sa stranim rečima“, o narodnoj književnosti iz koje bi trebalo da uče i pisci i novinari, o ugledanju na drugoga i učenju od drugoga („Ja bih mirne duše mogao da kažem: to su Vuk i Njegoš“, str. 84). Na povratku u Sarajevo Jandrić dobiva primjerak bibliofilskoga izdanja *Mosta na Žepi*.

U petnaest susreta koje je imao s Andrićem 1972. godine (str. 87. – 189.) Jandrić je zabilježio više važnih tema za izučavanje Andrićeve osobe i djela: kako je nastao naslov *Na Drini ćuprija*, opis scene nabijanja na kolac u tome romanu, proslava njegova osamdesetoga rođendana u Beogradu i Bosni (Sarajevo, Travnik, Višegrad). Razgovor o pripovijetkama *Zlostavljanje* i *Susedi* zabilježio je vozeći se s njim i s Rodoljubom Čolakovićem kroz selo Lopare prema Tuzli, gdje će se susresti s Ismetom Mujezinovićem, onda o pričalicama i ljepoti pričanja, a pred Sarajevom Andrić govori i o svojoj pripovijetki *Ljetovanje na jugu*. Nakon posjeta kavani na Vratniku u kojoj se pije tucana kava, spuštajući se prema Bašćaršiji, priča mu o kritičarima, o svome strahu od lektora i korektora, o romanu *Gospođica* i poroku škrtosti, o poteškoćama pisanja pripovijetke i romana, a u kavani „Daire“ kaže: „Moja domovina neće se valjda naljutiti ako kažem da sam se u Bosni rodio, a duhovno progledao u Poljskoj.“ Dok u ovoj kavani sjede, govori mu o svojoj poeziji, o *Znakovima pored puta*, *Ex Pontu*, *Nemirima*. Dana 12. listopada s delegacijama je zbratimljenih gradova Travnika i Višegrada, poslijepodne sa slikarom Mariom Mikulićem, uvečer na akademiji u povodu njegova osamdesetoga rođendana. Prije ovih događaja priča mu o sebi, o tome

36 *Isto*, str. 83.

37 *N. mj.*

kako je u bolnici Milosrdnih sestara u Zagrebu upoznao Ivu Vojnovića, zatim o majci:

- Majka mi je umrla krajem 1925. godine u Sarajevu, sahranjena je na Koševskom groblju.³⁸ Pre nekoliko godina umrla je i žena koja se brinula o njenom grobu... Inače sam bio jedinac, jedinac u siromašnoj porodici. Eden bih u majke, kako je to zapisano na stečku...

Svoju ispovijest nastavlja o studiju u Beču, mariborskome zatvoru, izlasku iz zatvora, kratkome boravku u Travniku, onda u Višegradu kod tetke Ane, novačenju i odlasku u sarajevsku vojnu bolnicu, pa u zeničku. Zadivljuje Andrićevo poznavanje povijesti Sarajeva. Dok ga portretira Mario Mikulić, priča im o Omer-paši Latasu, Husein-kapetanu Gradašćeviću i Ali-paši Rizvanbegoviću, o Vjekoslavu Karasu kad je portretirao pašu Latasa,³⁹ u ulicama JNA i Štrosmajerova prisjeća se svojih šetnjā s mladobosancima, opisuje svoj rad na romanu *Na Drini ćuprija* u Beogradu u vrijeme okupacije, o odbijanju suradnje s Nijemcima i nedićevcima da surađuje u njihovim časopisima i tisku, o jezičnim varijantama. („Krlježa je“ – nastavi – „nedavno lepo kazao šta misli o jeziku. Nije važno kako ga ko zove, a razlike i varijante samo ga obogaćuju.“) Govori o tome što je pisanje („Ja mislim da svaki istinski pisac doživljava želju za stvaranjem kao glad, kako je to lepo rekao Andrej Platonov.“⁴⁰) Razgovaraju i o jednome odlomku iz eseja o Goyi i Mannovoj noveli *Smrt u Veneciji*, o nastanku opisa vezirskoga grada u *Travničkoj hronici*, o povijesti Travnika i vezirskome vaktu, o Heinrichu Heineu, po tko zna koji put o Bosni, Švedskoj i Nobelovoj nagradi,⁴¹ o Turskoj i njezinoj varoši Brusa, o zvanju i titulama („Čovek je sam sebi najveća titula“⁴²), o uzorima („Ja nisam, kad je reč o uzorima, čovek jednog pisca i jedne

38 Umrla je u Sarajevu 15. XII. 1925. u 53. godini života od reume, primila je sakramente umirućih, a ukopana 18. XII. 1925. u sarajevskome rimokatoličkome groblju svetoga Mihovila. Svećenik na pokopu bio je Mate Bekavac, župnik. Njezin se grob nalazi na polju V, parcela 6, redni broj 1399 (stare oznake), K4 – 35 – 12 (nove oznake). S potpisom „Svojoj dobroj majci njezin Ivan“ spomenik joj je podigao sin.

39 Usp. Lj. JANDRIĆ, *n. dj.*, str. 119. – 123.

40 *Isto*, str. 133.

41 Usp. *isto*, str. 144. – 145.

42 *Isto*, str. 150.

knjige⁴³), o Rogeru Martinu du Gardu i Guy de Maupassantu, opet o Heineu i Goetheu, Dostojevskome, ulozi vremena u njegovu djelu.⁴⁴ Razgovaraju i o njegovoj tetki Ani i njezinu prijatelju Mitru,⁴⁵ o starim drumovima i negdašnjim putovanjima,⁴⁶ o stvarnome Ćorkanu i splava-renju niz Drinu, Višegradu i njegovim ljudima,⁴⁷ Ajkuni Hreljić koja je radila u kući njegove tetke Ane u Višegradu kod koje je živio,⁴⁸ portretu kao likovnoj disciplini (s njima je u Višegradu i Mario Mikulić koji nastavlja portretirati ga), Henryu de Montherlantu, Leonardu da Vinciju. U automobilu, penjući se prema Sjemeću, priča o svome prezimenu:

Svačije prezime, pa i moje, zavisi od porekla. Moj otac je iz Sarajevskog polja. I u Veletovu kod Višegrada ima dosta Andrića. Od imena Andrija su Andrići, sa kratkim naglaskom na prvome slogu; a od imena Andra, koje je rasprostranjeno u Srbiji, su Andrići, sa dugim silaznim akcentom na prvom slogu. Prema tome je lako zaključiti da je moje prezime nastalo od imena Andrija, jer sam ja rođen u Bosni!⁴⁹

U Rogatici (Čelebi Pazar, podsjeća Andrić na turski naziv) doznaje od domaćina da je most na Žepi demontiran i ponovno sagrađen na drugome mjestu; prima na dar fotografiju prijenosa mosta nekoliko stotina metara uzvodno. Govoreći o svojim pripovijetkama iz ovoga kraja, podsjeća na pripovijetku *Zmija*. U Sarajevu se, idući prema Hotelu „Evropa“, prisjeća kako je s drugim gimnazijalcima poslije nastave iz prikrajka u ljetne dane kada su iznosili stolove promatrao Petra Kočića dok je sa svojim društvom ispijao kavu. Pričaju i o ulozi igre u umjetničkome stvaranju, neizbježno je spominjanje *Aske i vuka*, a povod je knjiga Johana Huizinga *Homo ludens* (Matica hrvatska, 1970.). Prije povratka u Beograd u Sarajevu je sve zabijelilo: snijeg je pao već 19. listopada. Četiri dana kasnije Jandriću stiže pismo od Andrića u kojemu piše da je s Mitrom Papićem putovao do Beograda dobro, a 15. studenoga i drugo:

43 *Isto*, str. 151.

44 *Usp. isto*, str. 153.

45 *Usp. isto*, str. 156. – 157.

46 *Usp. isto*, str. 159. – 161.

47 *Usp. isto*, str. 165. – 169.

48 *Usp. isto*, str. 170. – 171.

49 *Isto*, str. 178.

odabrao je za Muzej književnosti dvadesetak svojih knjiga prevedenih na strane jezike. Slaže se da portret Marija Mikulića preda Muzeju.

Godine 1973. Jandrić je imao dvadeset jedan susret s Andrićem, u Beogradu, Sarajevu, Sokobanji i Mostaru. Prvo mu se 7. veljače obraća pismom i predlaže da posjet Mostaru odgode za proljeće, dvanaest dana kasnije zove ga iz Beograda telefonom, predlaže da s Ristom Besarovićem, upravnikom Muzeja književnosti, dođe k njemu. Sutradan ih prima u svome beogradskom domu, u Ulici Proleterskih brigada, pridružila im se i Mira Miljanović, kustosica Muzeja. Moli ih da u Muzeju s knjigama prevedenim na strane jezike ne prave „Andrićevu sobu“ jer on nije Lav Tolstoj, a ni Goethe kojemu u Frankfurtu na Maini čuvaju kuću. Skromni Andrić. Takav je na svim stranicama ove iznimne knjige. Gotovo tri mjeseca kasnije (14. svibnja) telefonom ga obavještava da ne će moći na jug jer mu liječnici predlažu liječenje u Sokobanji, kamo odlazi i Jandrić i provodi s njim dva dana (21. i 22. svibnja). Andrić je sa svojim nedovršenim rukopisom romana o Omer-paši Latasu, Ljubo sa svojim bilješkama. Prvi put kaže Jandriću: „Vi ste skroman i pažljiv čovek. Nećete valjda tim beleškama podizati sebi hram; bar dok sam ja još u životu.“⁵⁰ Onda ga moli da u njima nikad ne uporabi zvučne riječi: „veliki umetnik“, „čuveni pisac“.⁵¹ I poslije toga priča mu o Andreu Gideu i Rogeru Martinu du Gardu, o Nizozemskoj u koju će, nakon Sokobanje, službeno otputovati Jandrić, o flamanskome slikarstvu, Rembrandtu, Rubensu, Van Gaughu, Amsterdamu i Rotterdamu, a onda i o svome putovanju u Sovjetski Savez i susretima s Erenburgom te posjetu Narodnoj Republici Kini.

Po povratku iz Nizozemske Jandrić je u Beogradu kod Andrića, odakle, s Gvozdenom Jovanićem i Milanom Đokovićem,⁵² odlaze do Fruš-

⁵⁰ *Isto*, str. 203.

⁵¹ *N. mj.*

⁵² Sve se ovo događa 5. lipnja 1973. Gvozden Jovanić i Milan Đoković će, godinu i pol dana kasnije, 5. prosinca 1974., umjesto Andrića koji u bolnicu odlazi istom 17. prosinca te godine, potpisati dokument „Posljednja želja Ive Andrića“, na temelju kojega će u Opštinskome sudu u Beogradu 20. lipnja 1975. biti utemeljena Zadužbina Ive Andrića kao institucija u čijoj će mjerodavnosti biti i autorska prava na njegova objavljena djela. Zašto taj dokument nije potpisao Andrić koji je još živ? Nisu li ovi drugovi izigrali njegovo povjerenje? Nije li taj dokument krivotvorina? Prijevara? Zanimljiva je i ova činjenica: autor ovoga teksta

ke gore. Svraćaju u Krušedol i Hopovo, pa na Petrovaradinsku tvrđavu zvanu „Gibraltar na Dunavu“, podignutu kao „bedem protiv Turske“⁵³ (Andrić), čija je gradnja trajala gotovo stotinu godina.

Drugi put (9. rujna) zbog zdravlja pismom odgađa odlazak u Hercegovinu, u Mostar, Počitelj i Mogorjelo. Napokon putuju prema jugu (23. rujna) kanjonom Drinjače, kroz Loznicu, banju Koviljaču, Kušlat, Vlasevicu. Svraćaju i u manastir u Olovu gdje Andrić povjerava Jandriću da mu je majka često pričala o ljekovitome izvoru i hodočasniciima koji su ga posjećivali. („Izgleda da je i ona ovamo hodočastila“⁵⁴, kaže mu Andrić.) U Sarajevu mu u šetnji Bašćaršijom priča o Hercegu Stjepanu, onda i o Montherlantu, Pablu Nerudi (kad nakon šetnje uđe s Jandrićem u restoran Hotela „Evropa“ i kupi novine, pročita da je Neruda umro).⁵⁵ Putuju prema Mostaru sa Safetom Ćišićem. Pred Hotelom „Neretva“ dočekuju ga Skender Kulenović i Zuko Džumhur. Sa Skenderom vodi dijalog o jeziku. Prenoćili su u Mostaru, putuju za Počitelj o čijem etimološkom korijenu raspravljaju (glagol počinuti, riječ podcitadelum, mjesto ispod tvrđave). Po povratku u Mostar razgledaju izložbu o starome Mostaru, kujundžiluk i mostarsku čaršiju. Sa Zukom Džumhurom svraćaju u radionicu Sule Čelebića. Odgovara na Zukino pitanje kako mu je bilo u sarajevskoj gimnaziji, priča kako je zbog slabe ocjene iz matematike ponavljao godinu. U hotelskoj sobi opet je s Goetheom i njegovom knjigom aforizama. Prevodi Jandriću jednu rečenicu napisanu sto godina prije Hitlera: „Nema nacionalne umetnosti ni nacionalne nauke.“ I kaže Jandriću: „Svi nacionalisti sveta trebalo bi da ovo znaju! Pa i naši!“⁵⁶ Posjećuju atelje Juse Nikšića, Mladena Solde i Bobe Samardžića, kiparsku radionicu Milivoja Bokića. Kreću u Mogorjelo sa Zukom Džumhurom i Veljkom Paškvalinom, kustosom Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, koji ih upoznaje

nije niti na jednoj stranici Jandrićeve knjige, koju je pomno čitao više puta, naišao na riječ zadužbina. Andrić se u ovoj knjizi stalno buni protiv bilo kakvih sadržaja koji ga veličaju, pogotovo institucionalnih. Nije li dakle ta *njegova posljednja želja* puka izmišljotina kako bi se na taj način osigurao novac od njegovih honorara?

53 Lj. JANDRIĆ, *n. dj.*, str. 225.

54 *Isto*, str. 234.

55 Usp. str. 235. – 239.

56 *Isto*, str. 250. Nije li ovim citatom i Andrić iskazao svoj stav prema pripadnosti nacionalnoj književnosti? Sve do smrti otimao se takvu konceptu.

s povijesti Mogorjela. Odlaze za Ston. Šeću s pričom o ovome kraju kroz stoljeća. Na povratku svraćaju i u Neum. Sutradan putuju u Stolac, prvo se zaustavljaju u Radimlji. („Sve je ovo lepo da ne može biti lepše“, kaže povjerljivo Jandriću nakon razgledanja. „Ali, čini mi se da malo preterujemo sa stećcima. Ma, molim vas, jedan naš naučnik sasvim ozbiljno piše kako se prve socijalističke ideje u Bosni i Hercegovini javljaju već s bogumilima. Šteta što Marks i Svetozar Marković nisu čuli za ovo otkriće!“⁵⁷) U Stocu su posjetili Begovinu. U Mostaru, u njegovoj sobi, priča o Krleži kao velikome piscu. Pričaju i o istaknutim autorima europskoga romana: Tolstoju, Stendalu, Tomasu Mannu, Walteru Scottu, Manconi, Sienkiewicz, Mauricu Dekobru, Anatolu Francu, Margueriti Yourcenar. Nastavljaju o Moby Dicku, Faulkneru, Hemingwayu.

U Sarajevu su ponovno na Baščaršiji (29. rujna). Priča mu kako je s majkom kao gimnazijalac prije Drugoga svjetskog rata devet godina stanovao u ulici Basamacu. Po ratu je u Sarajevu stanovao pet godina iako je u Beogradu imao iznajmljen stan. Sutradan su prijepodne na Trebeviću, popodne je u svojoj sobi, a predvečer razgledaju izloge. Prvoga listopada putuju autom za Beograd, zaustavljaju se u Kladnju pa u srebreničkome motelu gdje ručaju. Reagira na mišljenja čitatelja i književnih kritičara o tome tko je veći pisac on ili Krleža. „Neka ljudi o nama dvojici misle što god im je drago, ali bolje da umesto: Krleža ili Andrić, kažemo: Krleža i Andrić.“⁵⁸ Priznaje da je Njegoš s Vukom na njega izvršio velik utjecaj. O književnome stvaranju kaže: „Pisati – to znači stavljati sebe na probu.“⁵⁹ O sebi veli: „Moja je vrlina u tome što sam celog života znao da se divim drugima – nikad sebi, i da cenim lepotu već stvorenih i potvrđenih dela koja su grejala dušu mnogim ljudima pre mene...“⁶⁰

Dana 23. listopada izvješćuje Jandrića iz Beograda da ne će doći na Sajam knjiga, a pet dana poslije Jandrić s njim iz Sarajeva razgovara telefonom: „Još uvek se odmaram i sporo dolazim k sebi od puta u Sarajevo i Mostar.“⁶¹ Sutradan je Jandrić kod njega u Beogradu, u njegovoj radnoj

57 *Isto*, str. 260.

58 *Isto*, str. 71.

59 *Isto*, str. 272.

60 *Isto*, str. 273.

61 *Isto*, str. 280.

sobi. Pita ga kako podnosi samoću. „Uvek sam voleo da budem sam.“⁶² Piše li? Kaže da na takva pitanja uvijek odgovara da radi, ali ne piše, da je prikupio dosta građe za roman *Omer-paša Latas*, da ga muči odnos Bosna – more. Jandrić ga izvješćuje da je pročitao Martinsonove *Klokrike*, razvija se priča o Šveđanima za koje Andrić tvrdi da „po prirodi imaju nečeg pripovedačkog u sebi“ i da su poput nas te nastavlja o Martinsonu.⁶³ Sutradan je Jandrić s Miodragom Bogićevićem, glavnim urednikom sarajevske „Svjetlosti“, kod Andrića. Jada im se kako su nas „u svet gurnuli bez duhovne opreme“⁶⁴, komentira sve učestalije skupove o jeziku, govori o publicitetu i novinarima, o muslimanskoj obitelji kao književnoj temi, o Hvaru, o fra Grgi Martiću, o Tahu Huseinu, najvećem egipatskom pjesniku koji je upravo umro, o sukobu na Bliskome istoku, o hercegovačkoj pećini Vjetrenici. Potkraj studenoga (23.) Jandriću stiže pismo iz Beograda: ne će moći doći 25. rujna na proslavu 30. obljetnice ZAVNOBiH-a zbog nesigurnoga zdravlja.

Godine 1974. Jandrić je s Andrićem imao najviše susreta (27). Razgovarali su o različitim novim temama, a vratili su se i nekim otvorenim prethodnih godina. U Beogradu 10. siječnja Andrić je svoju pozornost zadržavao na ovim temama: bolest, kič, pisci čije je ime pomalo iznad djela (Louis Aragon, Ilja Erenburg, Veljko Petrović), pisci čije je ime ispod djela (Roger Martin du Gard, Babelj, Faulkner, Mihajlo Lalić) i pisci čije je ime usklađeno s djelom (Montherlant, Neruda, Krleža).⁶⁵ Izdvoje-no od ovih tema govorio je Jandriću o Babelju i Skenderu Kulenoviću,⁶⁶ onda i o Gvozdenu Jovaniću („Treba li nekom lečenje, odlazak u inostranstvo, stan, ili što god drugo, taj ide pravo Gvozdenu“⁶⁷), ali i o siromaštvu koje ga je obilježilo još u djetinjstvu i stalno ga tjerovalo u samoću.⁶⁸ Dana 10. siječnja dotakli su i temu zle sudbine pisaca koji su nakon

62 *Isto*, str. 281.

63 Usp. *isto*, str. 282. – 283.

64 *Isto*, str. 284.

65 Usp. *isto*, str. 297.

66 Usp. *isto*, str. 297. – 298.

67 *Isto*, str. 298. Jovanić je dakle u to vrijeme vrlo moćan čovjek! A, nešto kasnije, potpisnik je i „Posljednje želje Ive Andrića“.

68 Usp. *isto*, str. 299.

smrti dobili svoje muzeje-kuće (spomenuo je Majakovskoga i Šantića⁶⁹). On je rezolutno protiv takvih spomena na pisce, čitanje njihovih djela smatra prikladnijim: „To je piščeva zadužbina na oba sveta.“⁷⁰ Divi se i Eckermannu i Goetheu,⁷¹ skromnim ljudima, Poljskoj i Poljacima („Poljaci su duhovno nezavisan narod“⁷²). Govori mu o prevođenju Krležinih djela, svojoj prevoditeljici Gun Bergman i o svome švedskom izdavaču Albertu Bonijeru. Zanima ga dokle je Jandrić stigao sa svojim romanom *Jasenovac*, savjetuje ga da se nikad ne zadovoljava svojim djelom („Zadovoljstvo nas vara. Ono mami i podmeće zamke na svakom koraku“⁷³) i vraća se na „berlinski“, „najmučniji dio svog života“.⁷⁴ Zatim mu govori o drami, jeziku, moli ga da ništa ne objavljuje za njegova života, odbija da se u BiH ustanovi nagrada s njegovim imenom, ali hoće dati novac za nagradu koja bi poticala razvoj dramske umjetnosti jer je deficitarna. Predlaže nagradu za pripovijetku ili roman o kojoj bi trebalo početi promišljati.⁷⁵ Prije Sabora bh. kulture u Beogradu 23. travnja prima delegaciju radi dogovora za izbor njegovih zapisa i pripovijedaka s hercegovačkom tematikom. Mjesec dana kasnije Jandrić mu priča kako je bio u Travniku gdje su u tijeku radovi na obnovi kuće u kojoj se Andrić rodio (zamjera što će u toj kući biti i kavana jer ona ne ide s knjižnicom, od čega se kasnije odustalo, što će ta kuća biti daleko od sirotinjske u kakvoj se rodio) te da je bio i u Gučoj Gori i da je ondje sreo fra Ljubu Hrgića koji mu je rekao: „Andrić i ja sretali smo se u Zenici, Ovčarevu, Gučoj Gori, pa čak i u Parizu... Njegov otac je bio kujundžija i popravljao je mlinove za kafu. Istina, u krštenici mu stoji da je bio podvornik, ali to nije tačno...“⁷⁶ Nakon dva telefonska razgovora iz Sarajeva, potkraj svibnja i početkom lipnja, Jandrić je s Andrićem ponovno u Beogradu. Razgovaraju o Dučiću, Ivi Vojnoviću, opet o rukopisu romana *Omerpaša Latas*, teškoćama izdavača, o strahu od publiciteta prije odlaska u

69 *Isto*, str. 300.

70 *N. mj.*

71 *Usp. isto*, str. 302. – 303.

72 *Isto*, str. 305. – 306.

73 *Isto*, str. 308.

74 *Isto*, str. 309.

75 *Usp. isto*, str. 316.

76 *Isto*, str. 319.

Stocholm na dodjelu Nobelove nagrade („Videvši kako sam ubledeo, prijatelji su mi govorili: ‘Ti kao da ideš u aps, a ne po Nobelovu nagradu.’⁷⁷) Na Kalemegdanu priča mu o Meštoviću, Branku Radičeviću, Aleksi Šantiću, Vojislavu Iliću. Dogovaraju put u Sarajevo, Mostar, Počitelj, Ston, po njega će doći Risto Besarović 11. lipnja. Jaka kiša zadržava ih u Hotelu „Evropa“ u koji je Andrić doputovao sa svojom bilježnicom i Markom Aurelijem. Prelistavaju tu njegovu bilježnicu, poslije večere su s Marijem Mikulićem u šetnji. Priča im dvije zgone bosanskih izaslaničnika koji su 12. prosinca 1878. (fra Grgo Martić, Ali-paša Čengić i Makso Despić) putovali u Beč na poklonstvo caru,⁷⁸ onda se prisjeća i Goye.⁷⁹ Dana 12. lipnja u „Svjetlosti“ su, potom u Narodnoj biblioteci. Govori o svojoj ravnodušnosti prema književnoj kritici, o jeziku, o ljubavi prema Bosni, a u „Dairama“ o Veri Stojić. („Blizu četrdeset godina, Vera Stojić čita moje tekstove, prekucava ih, vodi korespondenciju i financije. Ona je takav radni čovek da prosto tamani posao.“) Misli da je suđeno da *Omer-paša Latas* ostane njegovo nedovršeno djelo, obrazlaže svoj stav zašto nije dopustio dr. Milanu Markoviću i Andreu Mazonu prijevod *Ex Ponta i Nemira* 1938. godine na francuski jezik (citira Chateaubrianda: „Liru treba ostaviti sa mladošću“⁸⁰). Priča kako je teško dolazio do povijesnih osnova za svoje romane i pripovijetke („Ja sam svoj vid pogubio po raznim podrumima, stalažama, razasutim dokumentima.“⁸¹) Sutradan ga u Sarajevu ponovno portretira Mario Mikulić. To je povod da podsjeti na Kur’an prema kojemu je samo Bogu „dano da iznova stvara likove“⁸², ali i na to kako je Vjekoslav Karas portretirao Omer-pašu Latasa.⁸³ Istoga dana, na putu za Mostar, prisjeća se u automobilu Petra Bakule, u vili „Neretva“ s Icom Mutevelićem i Rankom Trifković kaže da se u Hercegovini uvijek osjeća „kao da se pomalo nalazim u bestežinskom stanju“. Prije polaska u Počitelj povjerava kako mu je prvi pisac kojim je

77 *Isto*, str. 333. Andriću je Nobelova nagrada za književnost uručena u Stocholmu 10. prosinca 1961.

78 Usp. *isto*, str. 341.

79 Usp. *isto*, str. 342.

80 *Isto*, str. 347.

81 *Isto*, str. 353.

82 *Isto*, str. 354.

83 Usp. *isto*, str. 355.

bio opsjednut bio Poljak Stefan Žeromski, njegov kratki roman *Vjerna rijeka*.⁸⁴ I opet priča o svome dvogodišnjem studiju u Krakovu gdje je drugovao s Jovanom Bijelićem, Romanom Petrovićem i Petrom Tiješićem. Iz Počitelja odlaze u Mogorjelo. Jandrić bilježi kako on govori: „Sve je kod njega nekako pripovijedno i izusti se kao drevna mudrost i smirena metafora.“⁸⁵ U hotelskoj sobi listaju Andrićevu bilježnicu. Sutradan kreću za Ston, u Počitelju im se pridružuje i Zuko Džumhur, svraćaju u Stolac i Radimlju. Prije Stona povjerava se Jandriću da ga tomu mjestu vuče pokojna Milica⁸⁶ s kojom je tu dolazio. U restoranu „Adriatik“ pita se kako će budući čitatelj komentirati Jandrićeve bilješke u kojima će biti zapisano da su od Mostara do Stona putovali dva sata, komentira sukob Židova i Arapa, govori kako bi umjetnicima bilo najbolje da provedu posljednje godine života između Mostara i Stona, Žitomislića i Trebinja. Povede priču o Faulkneru, o tome kako su mu se kao književne teme otele znamenite osobe Herceg Stjepan i Ruđer Bošković. Prisjeća se svoje Milice koja je bila „pametna i u svemu dobra“⁸⁷. Po povratku u Sarajevo na večeri je u Jandrićevu domu, ponavlja da je *Prokletu avliju* pisao punih sedamnaest godina, a sutradan su na Trebeviću s Marijem Mikulićem. Opet ističe da ga pohvale ljute, sišavši s Trebevića izražava želju da ode do vrela Bosne („Šta znate, možda je ovo moj posljednji boravak u Bosni.“⁸⁸) Nakon posjeta ateljeu Ibrahima Ljubovića šeće Bašćaršijom kao da se oprašta od „šeher Sarajeva“. Dana 18. lipnja Jandrić s Andrićem kreće za Beograd. Andrić se ne osjeća dobro, strahuje da je ovo njegovo posljednje putovanje. U Beogradu mu 5. srpnja priznaje da se ipak još pomalo trudi oko rukopisa romana *Omer-paša Latas*. Nakon dva mjeseca, 19. rujna, Jandrić mu je opet u posjetu u Beogradu. Otvorena je obnovljena Andrićeva rodna kuća u Travniku („Hvaleći mene – veli – Travničani pomalo hvale i sami sebe. Ne zameram im. Sva je Bosna slična Travniku“⁸⁹). Na Avali pričaju o Mihailu Laliću i Hasana-

84 Usp. *isto*, str. 359.

85 *Isto*, str. 361.

86 Supruga, umrla 1968.

87 Lj. JANDRIĆ, *n. dj.*, str. 365.

88 *Isto*, str. 368.

89 *Isto*, str. 372.

ginici. Dana 7. listopada u Beogradu su opet zajedno, obradovala ga je dodjela Nobelove nagrade Martinsonu i Jonsonu. Sutradan su s Travničanima Avdom Magličem i Momom Ćihorićem, a 29. listopada u svojoj sobi Andrić priča Jandriću o Ruđeru Boškoviću, Sørenu Kierkegaardu, o prvim poratnim izdanjima svojih djela, o spomen-knjižnici u Višegradu, pa ponovno o književnoj kritici. Sutradan je Jandrić kod Andrića s Mi-odragom Bogičevićem. Priča im o Jukiću i o mladobosancima. Dana 12. studenoga Jandrić je u šetnji s Andrićem Tašmajdanom.

Andrićev glas Jandrić će posljednji put čuti 11. prosinca 1974. U telefonsku slušalicu tada će mu pročitati sadržaj svoga telegrama sudionicima Sabora kulture SRBiH na koji ne će doći zbog slaba zdravlja. Tada će mu reći:

Ja ću u mislima biti prisutan više nego mnogi drugi koji će tamo da sede. – Kad je Bosna u pitanju, ja nikad nisam niti mogu biti odsutan. U stvari, ja se nikad od Bosne ni odvajao nisam. Ono što smatram svojim duhovnim dosegom – to je dar dobijen od Bosne. Meni je Bosna suđena, što bi se reklo. Ja sam, za razliku od vas mladih, progledao i počeo da mislim još u prošlom veku. Turci su Bosnu prozvali: tuhafli vilajet, što znači „budibogsnama zemlja“ [...] Tek posle oslobodilačkog rata, taj tamni vilajet na Balkanu počeo je snažno da se razvija. To mora svakoga da raduje. Kad bi sada kojim slučajem banuli u Bosnu Evlija Čelebija, Evans, Giljferding, Kikle i drugi, ne bi mogli ni da poveruju da je to ona ista zemlja u kojoj su boravili nekad. Nije moje da kudim, ali na kulturnom planu moramo se brže kretati. Ja tu pre svega mislim na nepismenost. Samo nemojte sad da se zaletite, pa na Saboru usvojite zaključak: za sledeće četiri godine iskoreniti nepismenost. To treba da bude obaveza nekoliko generacija. Ne može se to odjednom...⁹⁰

Dana 17. prosinca Jandrić doznaje da je Andrić u bolnici, 22. prosinca s načelnikom je Klinike za unutrašnje bolesti Vojno-medicinske akademije prof. dr. Mioljubom Kičićem („...izvesno pobljšanje“, „...srce se ne da“, to je sve što od njega doznaje).

Godine 1975. Jandrićeva knjiga 6. veljače bilježi da Andrić već sedam nedjelja „lebdi između života i smrti“. Prima ga na Klinici prof. dr. Vojislav Ćosić, savjetuje mu da bi bilo bolje ne vidjeti bolesnika, ipak mu

⁹⁰ *Isto*, str. 388.

odlazi, dočekuje ga. („Kad sam odlazio, uzeo sam ga za ruku i na svome dlanu osjetio nejak, gotovo djetinji stisak njegovih prstiju. Da li je to bilo posljednje što mi je za života pružio ovaj čovjek kome sam toliko dugovao?“⁹¹) Jandrić se vraća iz Poljske, opet je kod Andrića. Ne prihvaća da više nema nade. Rano ujutro 13. ožujka diže slušalicu svoga telefona u Sarajevu: „Umro Ivo Andrić.“ Sve se dogodilo jedan sat poslije ponoći.

Zaključak

Ovako je Andrića sačuvao Ljubo Jandrić u svojoj knjizi čije je prvo izdanje objavljeno dvije godine poslije Andrićeve smrti. Što su poslije pojedinci nastojali stvoriti od ovoga pisca, kao potpisnici „njegovih“ posljednjih želja, na dušu njima, nisu za to krivi ni Andrić ni Jandrić. Onaj Andrićev stav s 300. stranice ove knjige – da je čitanje knjiga piscu važnije od svega drugoga („To je piščeva zadužbina na oba sveta“) – kao da je obrana od takvih koji su ga iz vlastita koristoljublja i nacionalističkih pobuda željeli na taj način vezati samo za sebe. Ono njegovo izdvajanje Goetheovih rečenica iz njegove knjige aforizama sa stranice 250. kao vlastitih svetinja („Nema nacionalne umetnosti ni nacionalne nauke [...] Svi nacionalisti sveta trebalo bi da ovo znaju! Pa i naši!“) obrana je od onih koji ga danas gromoglasno proglašavaju piscem samo srpske književnosti jer je, tvrde, sva svoja djela napisao na srpskome jeziku, što je netočno.⁹² Pisao ih je i na hrvatskome, odnosno na službenome jeziku državne zajednice u kojoj je živio, na hrvatskosrpskome jeziku. Ona njegova rečenica: „Moja je vrlina u tome što sam celog života znao da se divim drugima – nikad sebi, i da cenim lepotu već stvorenih i potvrđenih

⁹¹ *Isto*, str. 389.

⁹² Po kriteriju na kojemu je jeziku pisao svoja djela svakako je i srpski pisac. Ali po istome kriteriju, da ne nabrajam i druge, jednako bitne za utvrđivanje pripadnosti pisca nacionalnoj književnosti, jest i hrvatski. To je i u samome temelju tvrdnje koju danas ističu upravo srpski jezikoslovci. I nakon raspada Jugoslavije oni ne odustaju od dokazivanja da su hrvatski, srpski, bosanski i crnogorski jezik jedan jezik. Ako je tako, onda je Andrić pisac i svih tih jezika, pa dakle i hrvatskoga. U čemu je onda problem uvrstiti Andrića u svaku nacionalnu književnost nabrojanih jezika? Ili nam i na taj način hoće kazati: Zovite vi te jezike kako hoćete, u njima je samo jedan jezik – srpski?!

dela koja su grejala dušu mnogim ljudima pre mene...“ potvrda je da nije želio instituciju koja će nakon smrti braniti veličinu njegove osobe. Da „Posljednju želju Ive Andrića“ nije potpisala njegova ruka. Da je na svim drugim stranicama Jandrićeve knjige život pisca u vremenu kad ga ne bude na ovome svijetu prepuštao isključivo snazi njegova djela, pa tako i snazi svoga djela. Da je bio i ostao autor koji *služi isključivo umjetnosti*, i nikomu i ničemu drugo.

Mojim su čitanjem ove Jandrićeve knjige izdvojene samo najvažnije teme sačuvane u njoj, ne sve. Što nam njihovo isticanje govori o Andriću kao čovjeku i piscu?

Da je Andrić dosljedan u svemu. Da je skroman i da odbija sve oblike slave. Upućuje na svoje djelo koje treba biti jedini i isključivi nositelj i čuvar svih vrijednosti njegove osobe. Dok je živ, ne će u nacionalni okvir, ni hrvatski ni srpski, i ne želi vlastitu instituciju koja će brinuti o njegovu djelu kad ne bude živ. Da je svaka Andrićeva rečenica u ovoj Jandrićevoj knjizi prvorazredna literatura. Da je uman i u najsvakodnevnijim životnim situacijama. Mudar i oprezan. Široko obrazovan. Sjajno se kreće kroz povijest i izvrsno poznaje djela svjetske književnosti.

On je u njoj čovjek velikoga iskustva, mudrac, filozof, diplomat, političar, zaljubljenik u zemlju Bosnu i njezina čovjeka, pravednik, obožavatelj vrijednosti drugoga. Svoju vrijednost minimizira. Na temelju Andrićevih iskaza o temama sadržanih u ovoj knjizi dakle mogao bi se načiniti vrlo precizan i autentičan njegov ljudski, umjetnički, intelektualni, pa i politički profil.

Jandrić je radoznao, ali diskretan, zadivljen je Andrićem u svakome svom komentaru njegove osobnosti. Bili smo prijatelji, gotovo je svaki razgovor o književnosti započinjao i završavao oslanjajući se na njegovu misao. Često sam primjećivao kako je prisvajao i neke Andrićeve geste. (Imao je običaj primjerice, kao i Andrić, rukom okrenuti uho svomu sugovorniku da bi ga tako što bolje čuo! Nosio je sličnu kapu, oblačio je sličan ogrtač!)

Sve što je Andriću bilo važno za života rekao je Andrić Jandriću u ovoj knjizi. Sve što su mu poslije smrti pripisivali drugi daleko je od duha riječi koje su izgovarala Andrićeva usta na stranicama ove knjige.

Prema tim je riječima Andrić, privatno, bio protivnik svega što ga je veličalo i petrificiralo u institucionalnome smislu. Osim za opciju jugoslavenstva, dakle za opciju multikulture i multinacionalne ondašnje državne zajednice, ponovimo to još jednom, nije se nikada svrstavao niti u hrvatsku niti u srpsku nacionalnu opciju. Nije nigdje niti rekao niti napisao da nije hrvatski i da jest srpski pisac. Svoje etničko i vjersko podrijetlo nikada i nigdje nije poricao. Da je čovjek izrazitih skrupula 1951. godine u svoju osobnu iskaznicu u rubriku narodnost upisao srpsko podrijetlo, s čime je trideset šest godina nakon osnivanja⁹³ u javnosti istupila savjetnica u Zadužbini Ive Andrića (*Večernje novosti*, Beograd, 16. V. 2011.), i smiješno je i žalosno. Skandalozno! Sramotno je pripisivati takvu promjenu tako stabilnoj i dostojanstvenoj osobi. Tekstom „Zadužbina u Beogradu nikhula na krivotvorenom testamentu velikog pisca?“ (redakcijski naslov, *Jutarnji list*, 9. IV. 2011, autorov naslov „Čija je Zadužbina Ive Andrića“) analizirao sam nastanak institucije koja danas uporno tvrdi da se Andrić „za života opredelio za pripadanje srpskoj književnosti“ i da zbog toga ne može biti uvršten i u hrvatsku književnost.⁹⁴ „Otkriće“ savjetnice Zadužbine Žanete Đukić-Perišić

93 Upravnik Zadužbine Dragan Dragojlović u javnosti mi je, obmanjujući je da sam u Upravnome odboru bio osam godina, a ne četiri, više puta zamjerio što nisam u to vrijeme raspravljao o pravnoj valjanosti te ustanove, a svojoj savjetnici ne zamjera što ovu „istinu“ javnosti priopćava istom nakon trideset šest godina! Zar to nije čudno?

94 Ovaj je moj tekst izazvao razne komentare u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu. Ovdje ću se osvrnuti samo na dva jer su u svome temelju slična: jedan je onaj kojim me je upravnik Zadužbine Dragan Dragojlović pokušao diskvalificirati kao vjerodostojna kritičara neprihvatljivoga odbijanja Zadužbine da se djela Ive Andrića uvrštavaju u edicije i s hrvatskim atributom, a autor je drugoga Muharem Bazdulj „Andrić u dimu demagogije“, objavljen na portalu Peščanik.net 16. IV. 2011. U *Dnevnome listu*, primjerice, od 9. IV. 2011. novinarki Andrijani Copf Dragan Dragojlović rekao je: „Nacionalno nema veze s njegovim opredjeljenjem kao pisca. Poštujući Andrićevo volju, Zadužbina ne daje pravo da se on svrstava tamo gdje se on sam nije svrstao. To uopće nije političko, nego obligacijsko pravo. Apsurdno bi i ludost bi bila reći da Andrić po roditeljima nije bio Hrvat. Do raspada Jugoslavije, svi smo bili jugoslavenski pisci i svi smo pisali srpsko-hrvatskim jezikom. Kad je nestalo zemlje, što je ostalo piscima? Ostali su jezici kojima su pisali. No, čak i da je Andrić pisao hrvatskim jezikom, Zadužbina iz kojeg god razloga, s obrazloženjem ili ne, ne mora dati pravo za objavljivanje djela.“ Ne znam je li autor ovih redaka, u kojima misli ratuju jedna protiv druge, uopće svjestan što je njima priopćio čitateljima *Dnevnoga lista*, znam da nema niti jednog dokumenta kojim pravno valjano dokazuje da se Andrić za života opredijelio za srpsku književnost, a on uporno tvrdi da jest. Potom čitateljima, ne samo *Dnevnoga lista* već i još nekim sarajevskim i zagrebačkim listovima, laže da sam u Upravnome odboru Zadužbine

u beogradskim *Večernjim novostima* slijedilo je upravo nakon te moje analize koja je uzdrmala pravnu utemeljenost Zaduzbine. Nije onda nikakvo čudo što se i ona, kao što je i njezin upravnik pokušao da mi pripiše neistine, opredijelila za tako šokantan naknadni „nalaz“ kako bi njime odgurnula rezultat moje analize i zadovoljila sve srpske nacionaliste, ali i obranila svoju „vjerodostojnost“, koji od Hrvata, uostalom, svojim projektom „Deset vekova srpske književnosti“ namjeravaju uzeti i djela Marina Držića, Ivana Gundulića i drugih hrvatskih pisaca. Andrićeva ruka, sigurno je, nije ispisala taj dokument, onoga čija jest mogla je ako je za prilog imala dokument kao dokaz da je ta osoba, u skladu s ondašnjim zakonom, promijenila svoju narodnost. I u komunističkoj je državi, valjda, postojala utvrđena zakonska procedura za mijenjanje identiteta!

bio punih osam godina, od 1980. do 1988., i da sam za to vrijeme trebao pokrenuti pitanje vjerodostojnosti ustanove nastale bez Andrićeva potpisa, jer sam bio samo u jednome mandatu, od 1980. do 1984., u vrijeme kad je taj Upravni odbor vodio Rodoljub Čolaković, kad se nije smjelo ni zucnuti o pravnoj valjanosti onoga što je već dogovoreno „negdje“. O vjerodostojnosti te ustanove dakle morao je raspravljati prethodni saziv Upravnoga odbora, onaj koji ju je vodio od utemeljenja 1975. do 1980. godine. I Muharem Bazdulj mi u spomenutome pamfletu žestoko zamjera što sam kao glavni urednik edicije dopustio objavljivanje Andrića bez ugovora u sarajevskoj Matici hrvatskoj. Iako zna da je ugovor prije objavljivanja od Zaduzbine tražen i da je izdavaču uskraćen, ipak ističe: „Da se razumijemo, iz književnoistorijske perspektive je besmisleno poricati da Andrić pripada i hrvatskoj književnosti. Nije tu ništa sporno“, piše on. Pa, pobogu, Bazdulje, upravnik Zaduzbine upravo je utvrdio da Andrić ne pripada hrvatskoj književnosti! Dakle sporno je. Ali ako je taj upravnikov argument i po ovome autoru neodrživ, zar nije logično da je upitao Zaduzbinu zašto je onda izdavaču uskratila ugovor tražen prije objavljivanja Andrićevih djela u ediciji s hrvatskim atributom? Ako je tako, zar je izdavač trebao pristati na izmišljeni razlog odbijanja jer je „besmisleno poricati da Andrić pripada i hrvatskoj književnosti“? Ako joj pripada, zar sam kao glavni urednik edicije Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga bio dužan poštovati uskraćivanje ugovora Zaduzbine, a onda i ne upuštati se u dokazivanje da je institucija koja je ugovor uskratila također izmišljotina kao i tvrdnja njezina upravnika „da se Andrić za života opredelio za srpsku književnost“? Ako je tako, onda je posve svejedno u čiju će korist ići konačna presuda, koja će ionako biti apsurdna i neuplativa? Ako ništa nije sporno „iz književnoistorijske perspektive“ da je Andrić i hrvatski i srpski i bosanskohercegovački pisac, zar je bitno što će sud u konačnici uopće reći? Ako ništa nije sporno u tome smislu, zašto se Bazdulj svrstava na stranu onoga koji kaže da jest i koji tvrdi bez ikakva dokaza „da se Andrić za života opredelio za srpsku književnost“, dakle ne i za hrvatsku, ne i za književnosti službenoga jezika državne zajednice u kojoj se izjašnjavao Jugoslavenom? Ovdje je bitna istina, mladi gospodine, koja se od javnosti krila godinama! Da, istina! Ako sud odredi da je treba skupo platiti, u redu, neka je na čast takvu sudu! Na sve drugo u Bazduljevu pamfletu ne vrijedi se osvrtni ni u fusnoti, pogotovo ne na njegovo čuđenje da je jugoslavenstvo odavno propalo u rupu.

Malo je vjerovati da se na nju odlučio Andrić u svojoj zreloj pedeset i devetoj godini! Zakleti Jugoslaven da u toj dobi mijenja svoj identitet, i to u korist narodnosti koja nije upisana u njegov rodni list, neuvjerljivo je i smiješno. Nevjerojatno! U najmanju ruku, Andrićevu iznimno stabilnomu moralnom profilu neprimjereno.

Međutim sve i da je u pravnome smislu ovaj dokument valjan, napisao mi je priređivač Andrićeva četveroknjižja u ediciji Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga, „Andrićeva građansko-privatna pripadnost srpskoj naciji, i da je milijun posto dokumentirana, po momu ne mijenja ništa u činjenici njegove književne pripadnosti svim književnostima ovoga jezika, čiju jedinstvenost, uostalom, najviše naglašavaju baš sami Srbi. (Doduše, proglašavajući ga srpskim, ali to ništa ne mijenja na suštini.) Tako gledam i na ovo ‘otkriće’: ono ništa novo ne donosi, niti išta mijenja. Osim toga, nemoj se zamarati dilemama o rukopisu u ličnoj karti: te dokumente ionako nije popunjavao nitko od nas lično, to su uvijek radili činovnici u sekretarijatima unutrašnjih poslova.“⁹⁵

Čitao sam dakle u ovoj knjizi sve Andrićeve ispovijesti, slovo po slovo, rečenicu po rečenicu, da bih tako utvrdio je li Andrić kao svoju posljednju želju igdje spomenuo svoju zadužbinu i je li igdje izgovorio da se „opredelio za pripadanje srpskoj književnosti“. Nigdje nisam naišao na iskaze koji to potvrđuju. Nigdje nisam naišao na njegovu ispovijest da je davnih dana promijenio svoju narodnost.⁹⁶ Niti na jednoj stranici nisam naišao na njegovu riječ koja spominje osnivanje zadužbine koja će nakon njegove smrti brinuti o njegovu djelu i autorskim pravima od objavljivanja tih djela. Pa da jest, valjda bi to priznao čovjeku kojemu se ispovijedao, u pravome smislu te riječi, o svemu. Punih sedam godina.

Ovo je moj *hommage* i jednomu i drugomu, i Jandriću i Andriću.

95 Ivan Lovrenović autoru ovoga teksta u elektroničkoj poruci od 18. V. 2011.

96 Je li nešto o tome zabilježeno u onim Jandrićevim isključenim bilješkama o „intimnim stvarima“ o kojima se govori na 11. stranici ove knjige, autoru ovoga teksta ostaje tajna.

Izvori i literatura

- BAZDULJ, MUHAREM, „Andrić u dimu demagogije“, *Peščanik.net*, 16. IV. 2011.
- COPE, ANDRIJANA, „Pitanje nije čiji je Andrić pisac, nego tko krši zakon, a tko pišćevu volju“, *Dnevni list*, 9. travnja 2011.
- DRLJIĆ, RASTISLAV, „Pabirci o životu i radu Ive Andrića“, *Dobri pastir*, Sarajevo, I-IV (1962.), br. 11-12.
- JANDRIĆ, LJUBO, *Sa Ivom Andrićem*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- OSTOJIĆ, STEVO, „U čemu su nesporazumi“, *Politika*, 23. novembra 1970.

JANDRIĆ ET ANDRIĆ

Un Ivo Andrić authentique dans un livre exceptionnel de Ljubo Jandrić

Résumé

Dans son livre Avec Ivo Andric, qu'il a mis sept ans à écrire (1968-1975), Ljubo Jandrić dresse le portrait de ce grand écrivain. Il a fini ce livre en 1975, huit ans après sa première rencontre avec Andric. Cette année-là, bien qu'hospitalisé et inconscient pendant deux mois et demi, il a réussi à décrire les treize journées d'une expérience similaire vécue par Andrić l'année précédente. Du 17 octobre 1968 jusqu'au 13 mars 1975, Jandrić était pour Andrić ce que Johann Peter Eckermann était pour Johann Wolfgang Goethe, Max Brod pour Franz Kafka, Predrag Matvejević pour Miroslav Krleža etc. Pendant ce temps-là, Jandrić a assumé son rôle d'auditeur patient de son sage interlocuteur en notant tout ce qui le caractérisait comme homme, intellectuel, diplomate, politicien et amoureux de la Bosnie, de ses habitants et de son histoire. Le livre de Jandrić devient ainsi une sorte de portrait de la vie intérieure d'Andrić et de son art, une source authentique de presque tous les traits de son caractère d'homme et d'artiste. Le preneur de notes prend tout ce qu'on lui offre – en promenade, autour d'une tasse de café et dans d'autres endroits – pour le restituer comme un don précieux dans les pages de son livre.

Mots-clés: Jandrić, Andrić, rencontres, notes